

РОЗДІЛ III. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

УДК 101.1:316

ОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

ФЕНОМЕНА СОЦІАЛЬНОЇ АГРЕСИВНОСТІ

О.В. Качмар, кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри мистецьких дисциплін початкової освіти
Прикарпатського національного університету імені
Василя Стефаника

У статті розглядаються сутнісні характеристики феномену соціальної агресивності та аналізуються основні складності щодо його концептуального визначення.

Обґрунтовується теза про те, що іманентними для соціальної агресивності є певний формат її організації, раціоналізація, довготривалість, спрямованість, інструментальність, потенційна зворотність.

Ключові слова: соціальна агресія; феномен соціальної агресивності; види і форми прояву феномена соціальної агресивності.

Постановка проблеми. Становлення і розвиток постіндустріального суспільства спричинив кардинальні трансформації традиційних соціальних основ, форм і способів соціального життя людини і механізмів її соціалізації. Причому ці докорінні зміни мають для соціальності подвійні наслідки. З одного боку, зростання індивідуалізації у процесі цивілізаційного розвитку в сучасних умовах спричиняє поширення патогенних для соціальності форм індивідуалізму. Його агресивно девіантні та відверто егоцентричні форми, розростаючись і легітимуючись на тлі деформації і занепаду традиційних форм соціального буття – сім'ї, спільноти, етносу, нації тощо, становлять загрозу десоціалізації людини. З іншого боку, дедалі більша інституалізація соціальності, ускладнення соціальних практик і їх динамічне оновлення, виникнення і поширення нових засобів і форм комунікації, а також і маніпуляції людською свідомістю тощо утворюють загрозу дегуманізації соціальності:

відчуження від людини об'єктивних форм її соціального життя і деградацію суб'єктності людини, підсилення влади над нею зовнішніх соціальних сил — економічних, політичних, духовних, сил масового виробництва, масового споживання, масової комунікації тощо [2].

Описана вище проблематика антропологічного виміру соціального середовища, безумовно, вимагає теоретичного осмислення.

Актуальність дослідження. Актуальність дослідження сьогодні визначається рядом причин. Перш за все, на сучасному етапі, незважаючи на численні акції і заклики до толерантності, терпимості, злагоди, відбувається ескалація деструктивної поведінки і підйом аномії, як на рівні окремої особистості, держави, так і в міжнародному масштабі, що виявляється в зростанні злочинності, поширенні тероризму, у збройних регіональних та міжетнічних конфліктах, у збільшенні числа невмотивованих, руйнівних дій. Соціально-економічні перетворення, що відбуваються на сучасному етапі в Україні, відзначені, з одного боку, зростанням агресивних проявів у суспільстві, а з іншого, орієнтовані на розвиток особистості, підвищення її соціально-політичної, соціально-психологічної, морально-етичної, комунікативної компетентності та культури, творчого потенціалу, без чого намічені цілі не можуть бути досягнуті. Формування громадянського суспільства потребує згоди щодо базових інтересів і цінностей. У зв'язку з цим знову актуальна потреба в пошуку відповіді на питання, чому люди діють агресивно і які заходи необхідно вжити для того, щоб запобігти або взяти під контроль деструктивну поведінку.

Аналіз останніх публікацій. Проблема соціальної агресії та агресивної поведінки розглядалась багатьма дослідниками, серед яких Р. Берон, К. Лоренц, Д. Річардсон – біологічний підхід, З. Фрейд і Е. Фромм – психоаналітичний, Ж.Ж. Руссо, М. Енгельгардт, Т. Гоббс, Ф. Ніцше, Ш. Летурно – етичний, І. Пригожин, А. Чижевський, В. Вернадський, А. Назаретян, Г. Хакен, І. Стенгерс – синергетичний.

Високо оцінюючи наукову і практичну значущість досліджень вітчизняних і зарубіжних учених, зусилля яких були спрямовані на вивчення різних аспектів теорії агресії, відзначаючи науковий внесок згаданих дослідників, варто зауважити, що досі відсутнє комплексне дослідження соціального феномену агресії, не з'ясовано ролі цього феномену в умовах трансформації українського суспільства. Таким чином, існує гостра необхідність досягнути агресію як один з соціальних феноменів.

Мета даної статті – розгляд агресії в контексті ідей філософської антропології, з'ясування онтологічних основ феномена соціальної агресивності.

Виклад основного матеріалу. Під агресією розуміють будь-які навмисні дії, що спрямовані на завдання шкоди іншій людині, групі людей або тварині. Вказане поняття слід відрізнити від поняття «агресивність» – тобто властивість особистості, що проявляється в готовності до агресії. Із відмінності цих понять випливає, що не за будь-якими агресивними діями суб'єкта дійсно стоїть агресивність особистості. Агресивність людини не завжди проявляється в очевидно агресивних діях. Прояв (або не проявлення) агресивності як особистісної характеристики в агресивних діях завжди є результатом складної взаємодії транситуаційних і ситуаційних факторів. У випадку агресивних дій неагресивної особистості в основі першопричини цих дій лежить фактор ситуації. У випадку ж агресивних дій агресивної особистості у взаємодії транситуаційних і ситуаційних факторів примат належить особистісним якостям. Детермінуючим фактором агресії у такому разі стають особистісні якості людини, її правова свідомість і правова культура.

Агресія не виникає в соціальному вакуумі, на таку поведінку впливає присутність інших людей, їхні дії. Специфічними передумовами агресії, зазвичай, називають фрустрацію, вербальний і фізичний напад, підбурювання з боку оточуючих осіб, особливі характеристики жертви [6].

Згідно з теорією соціального навчання агресія, яка набувається завдяки біологічним факторам (гормони, нервова система), навчанню (безпосередній досвід, спостереження) і провокаційному впливу шаблонів (збудження, увага), може регулюватись зовнішнім заохоченням і покаранням (матеріальна винагорода, неприємні наслідки), вікарним підкріпленням (спостереження за тим, як заохочують або карають інших), механізмами саморегуляції (гордість, провина). А тому аналіз агресивної поведінки потребує врахування трьох аспектів: по-перше, способів засвоєння подібних дій; по-друге, факторів, які провокують їх появу; по-третє, умов, за якої вони закріплюються. Значна увага тут приділяється впливу первинних посередників соціалізації, а саме батьків, на навчання дітей агресивної поведінки. Зокрема, було доведено, що поведінка батьків може виступати як модель агресії і що в агресивних батьків, як правило, бувають агресивні діти. Спостереження показують, що засвоєння людиною широкого діапазону агресивних реакцій – пряме заохочення такої поведінки. Тобто, отримання підкріплення за агресивні дії підвищує вірогідність того, що подібні дії будуть повторюватись і в подальшому [4].

Разом із тим, суттєве значення має результативна агресія, тобто досягнення успіху при використанні агресії в інших. Сюди ж належить і вікарний досвід – спостереження заохочення агресії в інших. Соціальне заохочення і кара належать до спонукання агресії. Самозаохочення і самопокарання – моделі відкритої агресії, що регулюються заохоченням і покаранням, які людина встановлює для себе сама. Слід відзначити, що ця теорія залишає значно більше можливостей запобігти і контролювати людську агресію. Оскільки агресія – це набута модель соціальної поведінки, то вона може бути послаблена з допомогою процедур, а саме, усунення умов. Соціальне навчання передбачає прояв агресії людьми тільки за певних соціальних умов. Теорія соціального навчання є однією з найбільш ефективних у передбаченні агресивної поведінки, особливо, якщо є дані про агресора і ситуацію соціального розвитку [8].

Найвідомішим прихильником цієї концепції був Альберт Бандура, на думку якого людина здатна навчитися агресивній поведінці насамперед тому, що така поведінка у деяких випадках навіть заохочується. Крім того, часто людина, спостерігаючи за агресивною поведінкою іншої, емоційно співпереживаючи й оцінюючи акт агресії, сприймає це як певну поведінкову модель, властиву соціуму. У концепції А. Бандури висувається принцип цілісної інтерпретації агресії на основі трьох чинників: 1) способів засвоєння подібних дій; 2) чинників, що провокують їхню появу; 3) умов, за яких вони закріплюються [9, с. 48].

Згідно з теорією А. Бандури [9], повсякденне життя демонструє нам моделі агресивної поведінки на кожному кроці – у родині, у засобах масової інформації, у субкультурах тощо; всі вони переповнені агресією. Наприклад, діти, спостерігаючи за агресивною поведінкою, яка завершується успіхом і сприяє досягненню бажаної мети, наслідують її. Надлишок таких вражень у житті дитини може створити у неї тверде враження про те, що гарантом досягнення успіху у міжособистісних стосунках є агресивність.

Закріпленню моделі агресивної поведінки сприяє також життєвий досвід, особливо, якщо така поведінка була заохоченою ззовні. Крім того, у процесі соціального наuczіння агресії особливе місце посідають засоби масової інформації. Зокрема агресивні сцени, демонстровані телебаченням, створюють сприятливі психологічні умови для стимуляції агресивних дій у глядача і взагалі спотворюють реальний стан речей. Такого роду вплив робить людину холоднокровною перед фактами жорстокості та насильства.

Насамперед телевізійні сцени агресії стимулюють у глядача бажання самому вчинити такі ж дії. Цей психологічний ефект більш потужний, якщо не демонструються наслідки агресивних дій, якщо за кадром лишаються страждання жертви, її переживання, біль та скорбота. У цьому випадку психологічний образ суб'єкта агресії легше стає моделлю для ідентифікації, а його дії – об'єктом для наслідування. Поведінка телеглядача стає ще

агресивнішою у тому випадку, якщо він слідує за агресивними сценами на екрані, перебуваючи у стані емоційної напруженості, нервового роздратування, фрустрації, гніву тощо. У цих умовах у глядача різко знижується рівень критичності щодо жорстоких сцен на екрані.

Агресія людини, на думку німецько-американського психоаналітика Е. Фромма [7], це деструктивність, народжена самою людиною, прояв її екзистенціальності і соціальності. Деструкція соціальних відносин, на його думку, породжена ситуацією, коли людина зіштовхується з неможливістю реалізувати свої потреби, в результаті чого виникають деформовані устремління і потяги.

Е. Фромм вживає термін «деструктивність» до злоякісної агресії, спрямованої на руйнування і абсолютне панування над іншою живою істотою. Е. Фромм висловлює думку про специфіку людської агресивності, відзначає, що людина відрізняється від тварини саме тим, що вона вбивця. Це єдиний представник серед приматів, який без біологічних і економічних причин мучить і вбиває своїх одноплемінників і ще знаходить у цьому задоволення. Така біологічно аномальна і філогенетично незапрограмована «злоякісна» агресія являє собою справжню проблему і небезпеку для виживання людського роду.

Відповідно соціальна агресивність є амбівалентним явищем: з одного боку, вона є проявом тваринної природи людини, але, з іншого боку, в процесі еволюції людства, багато інстинктивних проявів тваринної природи людини набули надбіологічних рис, отримавши людські якості. Так, наприклад, агресивність в процесі антропо- і соціогенезу раціоналізується, стає більш довготривалою, спрямованою, власне когнітивною, а не тільки реактивною, інстинктивною, вона стає додатковим варіантом стратегії соціальної взаємодії. Крім того, агресивність, як біологічно обумовлена поведінка в тих чи інших формах, властива всім живим істотам і має важливе еволюційне значення для виживання виду. Це агресія при пошуку їжі, прагненні до продовження роду та ін. У людей цей

варіант агресивності знаходиться під контролем свідомості і морально-етичних норм. Важливо те, що в силу своєї довготривалості і раціоналізації людська агресивність може бути контрольована, і можливо навіть інвертована, оскільки емоційний компонент перестає бути домінуючим, відбувається раціоналізація, в результаті чого можлива зміна позиції суб'єкта дії, і якщо й не відбувається трансформація агресивності в толерантність, то, принаймні, відбувається її емоційна нейтралізація [1].

Очевидно, що виокремлені особливості не вичерпують всієї специфіки проявів агресивності, але представляються достатніми для деякого попереднього її визначення власне як суто людської. Соціальною агресивністю слід вважати намір і/або активність суб'єкта дії по відношенню до об'єкта впливу, що має на меті зайняти вигіднішу позицію і/або нанести об'єкту впливу певної шкоди [3].

Феномен соціальної агресивності має як мінімум двочленну структуру, в яку обов'язково входять суб'єкт дії, об'єкт впливу і, можливо, сторонній спостерігач (суб'єкт спостереження). Важливо відзначити функціональну розмитість запропонованої структури, де один і той же об'єкт одночасно може виступати і як суб'єкт дії, і як об'єкт впливу (у разі аутоагресії); суб'єкт і об'єкт можуть мінятися місцями в різний час; крім того, у всіх цих ситуаціях функцію спостереження й оцінки виконує не тільки спостерігач, а й кожен з учасників інтеракції. По-друге, атрибутом соціальної агресивності є вплив (фізичний, психологічний) суб'єкта на об'єкт, нанесення або намір завдати шкоди об'єкту впливу. По-третє, визначальним для маркування дії як агресивної є небажання (незнання) об'єкта агресії подібного впливу та оцінка дій суб'єкта як таких, що порушують вітальні інтереси. По-четверте, будь-яка агресивна поведінка людини несе в собі риси інструментальності, що випливає з іманентності цілепокладання та полімотивованості будь-якої дії. По-п'яте, агресивна поведінка маркується як така, що суперечить нормам і правилам

співіснування людей у суспільстві, при цьому головним є саме момент нормопорушення.

По-шосте, дослідниками зазвичай відзначається тотальна залежність визначення якості поведінки від контексту ситуації, тобто агресію можна диференціювати за видами лише умовно, оскільки вони можуть нерозривно поєднуватися або ж не піддаватися ситуативному розрізненню, можуть переходити один в одного [5].

В якості причин соціальної агресивності можуть бути названі такі фактори. По-перше, індивідуальний фактор, що полягає в психобіологічних передумовах агресивної поведінки, що порушують соціальну та психологічну адаптацію індивіда. По-друге, т.зв. педагогічний фактор, пов'язаний з дефектами в сімейному і шкільному вихованні. По-третє, психологічний фактор, який вказує в якості причини агресивної поведінки, насамперед, відсутність навичок успішної та ефективної комунікації. По-четверте, соціальний чинник, який визначається соціальними, економічними, політичними і т.п. умовами існування суспільства.

То що ж є онтологічними підставами соціальної агресивності? На думку Л. Пашіної [3], з якою ми солідаризуємося, в основі лежать устремління людей до панування і домінування над іншими людьми, а також боротьба за життєві ресурси, в тому числі і за владу. Таким чином, соціальна агресивність розуміється як діяльнісна форма прояву базової потреби людини в домінуванні: домінування людини над людиною, людини над середовищем, її прагнення до безумовного домінування в якій-небудь сфері. Фізичні прояви агресивності, безумовно, залишаються, однак використовуються вкрай рідко, оскільки в поведінці людини починають домінувати саме надбіологічні риси. Таким чином, онтологічними підставами соціальної агресивності можуть виступати певний формат її організації, раціоналізованість, довготривалість, спрямованість, інструментальність, контрольованість, потенційна зворотність. У підсумку, соціальна агресивність являє собою інструментальну форму

самовизначення суб'єкта.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумки, слід зауважити, що сутність агресії може бути зрозуміла тільки на основі системного, комплексного підходу до вивчення цієї проблеми за рахунок відмови від звичних способів пояснення складного феномену агресії лише однією причиною. Сучасне суспільство формує та активно закріплює агресивну модель поведінки людини, яка трансформується через розгалужену мережу ЗМІ. Рівень агресивності, який був біологічно детермінованим, поступово гіпертрофувався в сучасному соціумі. Маючи біологічне коріння, агресія, в наш час, набула серйозних трансформацій та змін під впливом соціальних умов.

Література

1. Красиков В. И. Агрессия с «человеческим лицом» / В. И. Красиков // Социальная агрессивность : третьи кузбасские философские чтения : мат-лы междунар. конф. : в 2-х ч. – Кемерово, 2004. – Ч. 1. – С. 17-20.
2. Кузь О. М. Соціальна реальність як теоретичний конструкт «нової» соціальної онтології / О. М. Кузь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VKhnpu_filos_2012_37_7.pdf.
3. Пашина Л. А. Онтологические основания феномена социальной агрессивности / Л. А. Пашина // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2015. – № 2 (52) : в 2-х ч. – Ч. II. – С. 165-167.
4. Рибалка В. Г. Агресія як деструкція соціальних відносин / В. Г. Рибалка, Л. М. Газнюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2022/1/Ribalka.pdf>.
5. Румянцева Т. Г. Агрессия : проблемы и поиски в западной философии и науке / Т. Г. Румянцева // Психология человеческой агрессивности : хрестоматия. – Минск : Харвест, 2003. – С. 64-114.
6. Тимошенко В. І. Соціальні детермінанти агресії / В. І. Тимошенко // Держава і право : Юридичні і політичні науки : збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 56. – С. 14-18.
7. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. Пер. с нем. Э. Телятниковой. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2006. – 635, [5] с.

8. Эллиот Ф. А. Агрессия : продукт биосоциального взаимодействия / Ф. А. Эллиот // Бюллетень американской ассоциации психиатрии. – 1998. – Volume 6.

9. Bandura A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies / A. Bandura // Self-efficacy in Changing Societies / Ed. by Albert Bandura. – Cambridge University Press, 2002.

ONTOLOGICAL FOUNDATIONS OF SOCIAL AGGRESSION PHENOMENON

O.V. Kachmar

The article considers the essential characteristics of the phenomenon of social aggression and analyzes the main difficulties of its defining. The thesis is substantiated that a specific format of social aggression presented by its organization, rationalization, sustainability, orientation, instrumentality, and potential invertibility is immanent to it. According to the research a social-philosophical definition of the phenomenon is proposed, where social aggression is primarily an instrumental form of the self-determination of subject.

The relevance of the research today is determined by several reasons. First of all, at this stage, despite the numerous actions and calls for tolerance, harmony, destructive behavior is escalating and the rise of anomie, both at the individual, state, and international levels, as reflected in the growth of crime, distribution of terrorism in armed regional and ethnic conflicts in increasing the number of unmotivated, destructive actions. Social and economic changes taking place nowadays in Ukraine are marked, on the one hand, by the growth of aggressive manifestations in society, and on the other hand are focused on personal development, increasing its socio-political, social, psychological, moral, ethical, and cultural communicative competence, creativity, without which the goals cannot be achieved. Formation of civil society needs to agree on basic values and interests. In this regard, urgent need to re-answer the question of why people act aggressively and what steps should be taken to prevent or control the destructive behavior.

The essence of aggression can be realized only through systematic and integrated approach to the study of this problem by eliminating the conventional ways of explaining this complex phenomenon of aggression by only one reason. Modern society creates and actively perpetuates aggressive model of human behavior, which is transformed through an extensive network of media. The level of aggressiveness that was biologically determined gradually hypertrophied in today's society. With biological roots, aggression, nowadays, has undergone serious transformations and changes under the influence of social conditions.

Key words: social aggression; phenomenon of social aggression; types and forms of manifestation of social aggression phenomenon.

ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ФЕНОМЕНА СОЦИАЛЬНОЙ АГРЕССИВНОСТИ

А.В. Качмар

В статье рассматриваются сущностные характеристики феномена социальной агрессивности и анализируются основные сложности его концептуального определения. Обосновывается тезис о том, что имманентными для социальной агрессивности являются определенный формат ее организации, рационализированность, долговременность, направленность, инструментальность, потенциальная инвертируемость.

Ключевые слова: социальная агрессия; феномен социальной агрессивности; виды и формы проявления феномена социальной агрессивности.